

להמתיק שיר

צאצאיהן של קהילות השבתאים שהתאסלמו ריתקו את דמיונם של חוקרי תולדות ישראל בשל התאולוגיה שלהם. מחקר המנתח את שירי התפילה שיצרו מגלה כי סודם טמון בשירה הקהילתית. התחקות דקדקנית אחרי השירים מגלה מה קרה לרוחה של הקהילה

שירת ה'מאמינים' השבתאים
פולחן, קהילה ומגעים בין-תרבותיים
באימפריה העות'מאנית המאוחרת
הדר פלדמן סמט

מאגנס, תשפ"ה, 438 עמ'

ש בתי צבי התאסלם בשלהי 1666. עוד קודם לכן תיאר נתן העזתי בחיבורו 'דרוש התנינים' את אופיו הייחודי של תהליך הגאולה לאור אישיותו ופועלו של המשיח שחולל מעשים זרים, שונים ומשונים החל מ-1658. בעקבות מעשים אלה גלה שבת מעירו איזמיר ונדד ברחבי האימפריה העות'מאנית עד שהגיע לירושלים, לקהיר ולבסוף לעזה, שם התפרסם ב-1665 ייעודו המשיחי לאחר מפגשו הגורלי עם נביאו לעתיד נתן העזתי. בחיבור מוקדם זה מתגלה עומק תפיסתו של נתן את התופעה הדתית שהתגלמה בשבתי צבי. ב'דרוש התנינים' מתאר נתן את דמותו של המשיח שבת צבי כנחש מיתי קדוש המתקן את העולמות תוך מאבק איתנים בכוחות הסטרא אחרא – נחש בריח ונחש עקלתון. כדי להכריע את בני דמותו ולהשלים את משימתו המשיחית היה שבת צבי חייב לרדת לתהום ולהכריע את אויביו בשאול תחתיות. כניסה זו אל שטח המחיה של כוחות הטומאה לצורך גאולתם של ישראל, בבחינת מצווה הבאה בעבירה, הפכה

ברבות הימים לאבן הראשה של המיתוס התאולוגי שנועד להסביר את התאסלמותו של שבתי צבי, ושל רבים ממאמיניו בעקבותיו. ממושיכי שבתי צבי שהתאסלמו ראו עצמם חלק בלתי נפרד מהיהדות, אך אימצו אמונות ומנהגים שנתפסו הן בעיני היהודים והן בעיני המוסלמים ככפירה, ולכן נדרשו לרמת חשאיות גבוהה במיוחד. חברי הכת התחלקו לשלוש קבוצות מובחנות שכולן דגלו בעקרון ההסתתרות השיעי – התנהלות כמוסלמים מן השורה כלפי חוץ ושמירה על ערכי הקהילה ומנהגיה בהיחבא. המרת הדת לאסלאם הייתה חיקוי מודע והזדהות עמוקה עם דמותו של שבת צבי וייעודו המשיחי המפותל. המומרים לא ראו את עצמם כמי שקיבלו את דת מוחמד וכפרו בעיקרי היהדות, אלא כמרגלים בשירות הגאולה. חיקוי שבתי צבי הפך אותם לפי אמונתם לחלק מגופו המיסטי של המשיח אשר נשמתו נחשבה בעיניהם כקודמת לבריאת העולמות. בהגותם ובשירתם הוא מכונה אדם קדמון, אלוהות שלימים התגשמה בבשר.

כתבים שירדו מגדולתם

ב־1947 ראה אור 'ספר שירות ותשבחות של השבתאים' – עבודתם המשותפת של משה אטיאש, יצחק בן־צבי וגרשם שלום על קובץ שירים פולחניים של עדת המאמינים. הם פיענחו וההדירו את השירים, שנכתבו ברובם בלדינו, תרגמו אותם לעברית וניתחו את הרעיונות התאולוגיים המשובצים בהם.

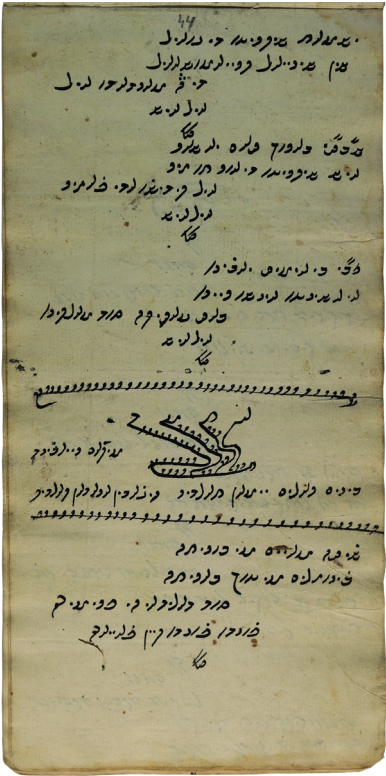
עד לפרסום הספר הגיע המידע על הקהילה השבתאית ואמונותיה בעיקר מפיהם של אלה שהתנגדו לה בחריפות. ב־1935 יצאו שני כתבי יד ליטורגיים של הקהילה מחזקתה ונמסרו לרב גבריאל די בוטון מאיזמיר תמורת מחיקת חוב של 300 לירות שכן הקהילה יוסף ג'ראח שמשי היה חייב לו. ב־1943 מסר אותם הרב די בוטון ליצחק בן־צבי תמורת תשלום סמלי של חמישים לירות, ו'ספר שירות ותשבחות של השבתאים' מבוסס על קובץ אחד מתוכם. בהמשך הגיעו לידי בן־צבי שני קובצי שירה נוספים, וקובץ חמישי התגלגל במהלך השנים לספריית אוניברסיטת הרווארד. חמשת הקבצים האלה הם העדות הישירה היחידה לשירתם הפולחנית של חברי הכת הסודית, וחשיפתם פתחה שער לעיון בעיקרי אמונתם ובאופן פנייתם למשיח שנעלם בגובהי מרומים.

מסירתם של כתבי המאמינים לאדם שאינו שייך לקהילה התאפשרה בשל העובדה שספרי השירה חדלו לשמש את צאצאי המאמינים לצורך תפילה ומפגש, וקרנם ירדה. התפרקותן המהירה של הקהילות אירעה בעקבות חילופי אוכלוסין בין טורקיה ליוון בתום מלחמת העולם הראשונה. חברי הקהילות שהתגוררו בערים שסופחו ליוון זוהו כמוסלמים ועל כן חויבו להגר לערים טורקיות, בעוד שכניהם היהודים נותרו במקומם. על מצבם הרוחני בתקופה זו כתב בן־צבי:

עם חילופי האוכלוסין בין תורכיה לבין יוון בשנת ה'תרפ"ג (1923), ועם הוצאת כל בני כת השבתאים מסלוניקי ופיזורם בערי תורכיה, נסתם הגולל על קיומם של השבתאים כחטיבה אחת המקופלת תוך קליפתה ... עם פיזור זה בא הקץ גם להווי המסורתי וגם לספרות הסתרים שלהם. המשמר על ספרי המסותרין שלהם רפה כליל, וצאצאי השבתאים,

התנועה המשיחית שקמה באמצע המאה ה־17 טחפה רבים מכל רחבי העולם היהודי. נתן העזתי מושיח את שבתי צבי למלך

Centralna Biblioteka Judaistyczna

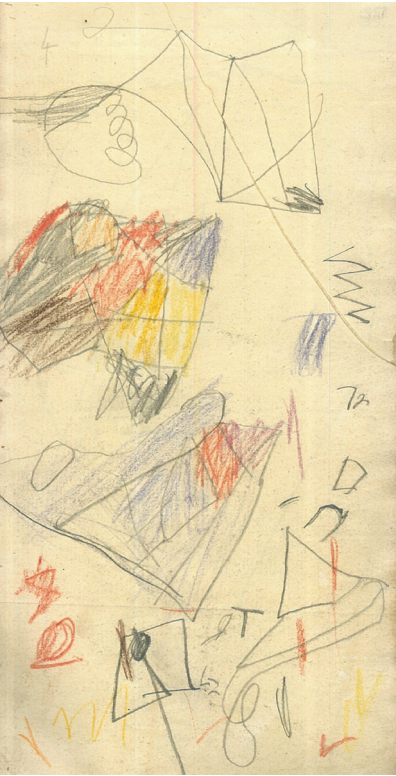

אשר חדלו להבין את המסורת, חדלו גם להעריכה ולהעריצה כאשר העריצוה אבותיהם. שוב לא נהגו זהירות גם לגבי שמירת הסודות כאשר נהגו אבותיהם (יצחק בן־צבי, משה אטיאש וגרשם שלום, 'ספר שירות ותשבחות של השבתאים', עמ' 4).

עדות לירידתם של השירים מגדולתם מספקים רישומי ילדים המצויים בכתב היד של הקובץ שפורסם. אלה מרמזים כי לא הייתה הקפדה על שמירת כתב היד, ועמודים ריקים שנועדו להעתקת שירים נוספים שימשו לבסוף כמצע לשרבוטיו של זאטוט שובב.

סודות מתגלים

כדרך של כיתות סגורות וסודיות נפוצו שמועות רבות על מנהגיהן ואמונותיהן של קהילות המאמינים שהתפלגו בעבר לשלוש כיתות – יעקובילר, קאראקאשלאר וקאפאנג'ילאר. הם אמנם קראו לעצמם מאמינים, אך נודעו בעיקר ככינוי הגנאי הטורקי דוֹנְמָה, שמשמעותו מהופכים.

כינוי זה יוחד לגברים טרנסג'נדרים, וייתכן כי נועד לרמז על התנהגויות מיניות חריגות בין חברי הכת. אפשרות אחרת היא שמדובר בביטוי מושאל שנועד לציין כי אמונותיהם הפוכות מהמקובל הן בקרב המוסלמים והן בקרב היהודים. בשל החשאיות הטבועה באופיין של הקהילות כמעט לא נמצאו מסמכים ועדויות פנימיות שלהן, ועד היום יש רק מידע מועט באשר למאה השנים הראשונות של כת המאמינים. גם בהמשך – משלהי המאה ה־18 ועד להתפזרות הקהילות בראשית המאה העשרים – המידע אינו רב, ורק בעשורים האחרונים התפתח המחקר בעניינם.

כיום בוחנים החוקרים את ההגות השבתאית בכלל ואת כיתות המתאסלמים בפרט כתוצר של מגע מתמיד עם התרבות המוסלמית העות'מאנית שבה צמחו, בניגוד לנקודת המבט האירופית ששלטה במחקר בעבר. לעניין המחודש בקהילות הדוֹנְמָה שותפים גם מלומדים טורקים, אך הם מתבססים בעיקר על מסמכים עות'מאניים רשמיים ואינם מתייחסים

קרנם של ספרי השירה ירדה בעקבות התפרקות הקהילות השבתאיות לאחר מלחמת העולם הראשונה. עמוד משיר 95, קובץ ג, ורישומי ילדים על עמודים ריקים, קובץ א

נתן העזתי מתאר את המשיח שבתי צבי כנחש מיתי קדוש הנאבק בנחש בריח ובנחש עקלתון, ולשם כך עליו לרדת ולהכריע את אויביו בשאול תחתיות

לשורשי אמונתם של השבתאים הנטועים בקבלה. צאצאי המאמינים המחפשים אחר שורשי תרבותם מסירים מעט מן הלוט שעטף את המסורות הסודיות, ותורמים למידע הכתוב גם מסורות שבעל פה.

העניין המחודש בכיתות השבתאיות בא לידי ביטוי בספרה של הדר פלדמן סמט. ייחודו אינו רק בבקיאותה של המחברת בהגות השבתאית הקבלית לצד שליטה בתרבות הטורקית באותה תקופה, אלא בעיקר בהתרכותה בשירים הפולחניים שכתבו ולא בעיקרי האמונה שלהם וביחסיהם עם העולם החיצון. הבחירה לערוך ניתוח מבני מדוקדק של השירים מאפשרת לקבוע מה הם ספגו מהתרבות העות'מאנית והמוסלמית כדי להעשיר את עקרונות אמונתם. לאורך קריאת הספר נחשפים בפני הקוראים שמות המשוררים המרכזיים והקשרים ביניהם, הסוגות השונות שבהן השתמשו והאופי הייחודי שהטביעו בהם. במקום רקע תאולוגי נעזרת המחברת במונחים מהשירה הטורקית – ובהם מבלוד, מקאם, גאזל, מאני ופאשיל – ובאמצעותם משחזרת את המלודיה של השירים ואת אופן ביצועם בתפילה. בפני הקוראים נפרס המגוון העשיר של השירה העות'מאנית, החל משירה סופית מסורתית ועד שירי חשקים עממיים שהושרו על ידי נערים בבגדי נשים. ירידתה לפרטי הפרטים של מבנה השירים ושל אופן חריזתם, והתייחסותה למשמעותם הרחבה של הממצאים שהעלתה במחקרה, יוצרות תשתית עובדתית מוצקה המתלכדת לכדי תמונה היסטורית חיה של קהילה שרה.

מילין חדתין עתיקין

חמשת קובצי השירה הפולחנית של המאמינים אמנם מהווים מקור ראשוני

עשיר ומהימן, אך כפי שמצוין בספר רק שניים מתוך כ־880 השירים נכתבו לפני המאה ה־19 וכל האחרים נכתבו במהלכה. כיוון שכך, אין בשירים עדות על הקהילה בעשורים הראשונים לקיומה – לאחר מותו של שבתי צבי – אלא רק לקראת התפורותה, ואין בהם כדי להאיר את התקופה המכרעת שבה התעצבו מסורותיה. פלדמן אמנם מזכירה מגבלה זו, אולם אינה דנה לעומק במשמעויות העולות ממנה, וגם גורל הקהילות לנוכח משברי המאה העשרים כמעט אינו מוזכר בספר. בחינת השירים מעלה כי רובם היו שייכים לכת הקאפאנג'ילאר, אם כי יש יסוד להניח שחלקם הושרו גם בשתי הכיתות הנוספות. הדרך שבה הגיעו הקבצים לידיים זרות מעלה גם היא תהיות. נראה כי הם נמכרו לאחר שכבר לא היה בהם חפץ, ואפשר להסיק מכך כי לאחר מלחמת העולם הראשונה והגלייתם של בני הקהילה ממקומם הם כבר לא שימשו לשירת תפילה.

השירים הפולחניים של השבתאים הושפעו מהתרבות המוסלמית העות'מאנית. רשימת שירים בקובץ א

שירתם הפולחנית של המאמינים השבתאים במאה ה־19 הייתה רוויה בתיאורי אהבה למשיח שהוא גם אל וגם אדם

המחברת מצביעה על תהליך הדרגתי של שכחת העברית ומועבר לשימוש בלדינו – שהייתה קודם לכן שפת היוםיום – כשפת קודש. במקביל הפכה הטורקית לשפת הדיבור היוםיומית, והתרבות העות'מאנית חדרה גם לפולחן של המאמינים ועיצבה את שירתם. במובן זה הספר מתעד כיצד ייחודה של הדוגמה ככת יהודית מוסלמית הלך ונעלם, והמתח המשיחי שעמד בבסיס הקהילה הסודית הלך והתפוגג. שירתם הפולחנית של המאמינים השבתאים במאה ה־19 הייתה רוויה בתיאורי אהבה למשיח שהוא גם א וגם אדם. התשוקה העולה מהשירים מזכירה מאפיינים אחרים של בני הכת – הימצאותם בין האסור להכרחי במעשה המרת הדת, בין הקדוש לטמא במלחמתם נגד הקליפות, בין דת אברהם לדת ישמעאל ובין הגאולה שכבר התרחשה לצורך בהסתרת אמונתם. בשירים מתבטאת תשוקה למשיח המחוּרף והמבוזה:

אדא"ם קאדמו"ן שבת"י צב"י ייארום הודו, טו אפיגוראשטיש' אי קרייאשטיש' אי שאקאשטיש' אנוש די נאדה אה יש' [אדם קדמון שבת'י צבי ירום הודו. אתה עיצבת ויצרת והוצאת אותנו מאין ליש] (עמ' 304).

התשוקה אשר נולדה ופרחה דווקא באזורי ההפקר של ההפכים השואפים להתאחד איבדה מכוחה ככל שהתרבות השלטת הלכה והשתלטה על פנימיותה של תרבות המאמינים. בעת שפלדמן סמט מפיחה חיים בתרבות ייחודית שאבד זכרה, היא למעשה מתארת את המנגנון של גסיתתה. □

ד"ר נועם לפלר חוקר במרכז לחקר התפוצות באוניברסיטת תל אביב ופוסט דוקטורנט באוניברסיטת קוון מארי שבלונדון. עבודת הדוקטור שכתב באוניברסיטה העברית עוסקת בממשיכי שבתי צבי

נתפס בקרב מאמיניו כהתגשמות ה'יזוהות. שבתי צבי, איור מתוך הספר A Jewish Iconography בית המכירות ווינט